

Fábián Zoltán–Róbert Péter–Szivós Péter: Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Fábián Zoltán–Róbert Péter–Szivós Péter (1998): „Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói” in: *Társadalmi riport 1998*, Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.).
Budapest: TÁRKI, Pp. 72–91.

Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói¹

Fábián Zoltán–Róbert Péter–Szívós Péter

Bevezetés

Tanulmányunk célja az, hogy az egyenlőtlenségek anyagi-jövedelmi dimenziói mentén tanulmányozzuk a társadalmi tagoltságot. Elemzésünk a társadalmi rétegződés leírásának egy kezdeti szakasza, amelynek eredményeként a háztartásokat négy szempont szerint státuscsoportokba rendezzük. A státuscsoportok kialakításának alapjául a háztartások jövedelmi, vagyoni és megtakarítási pozícióját, illetve a háztartások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságát választottuk, vagyis a rétegződés anyagi-jóléti dimenzióit.

A társadalmi tagoltság ezen „absztrakt” szintjéről többféle elméleti irányban folytatható a társadalmi rétegződés kutatása. Az egyik lehetséges irány a társadalmi rétegződés többszemponútú feltárása a rétegződés egyéb hierarchikus dimenzióinak (foglalkozási presztízs, iskolai végzettség stb.). Ezt az irányt képviselte a nyolcvanas években Kolosi Tamás „rétegződés-modelljével” (Kolosi, 1987), melyhez kidolgozta a szocialista magyar társadalom struktúrájának L-modelljét. (Kolosi, 1986)

A státuscsoportok és a rétegződés összekapcsolásának másik lehetséges irányának tartjuk azt a fajta megközelítést, amelyet az életstílus- és a miliókutatások képviselnek. Ennek központi eleme az, hogy az anyagi-jövedelmi egyenlőtlenségek dimenzióját összekapcsolják a fogyasztási és kulturális rétegződési mintázatokkal. Ez lehetővé teszi azt, hogy figyelembe vegyünk az egyéni élettörténetekbe ágyazott kollektív identitáskategóriákat és világszemléleti elemeket a társadalmi szegmentáció leírásában. Ezt a fajta szemléletet egyébként – a kidolgozott weberi teoretikus alapok mellett – a piaci célú marketing kutatások tették igazán kurrenssé. Felismerték ugyanis, hogy egy-egy termék avagy szolgáltatás eladhatóbb, ha a piac szegmentáltságát a rétegződés „kemény” mutatói mellett az említett szempontok szerint is elvégzik. Amíg hagyományosan például „a középosztályra”, „a fiatalokra” összpontosítottak, a marketing stratégiák piaci célcsoportjai közé olyan finomabb kategóriák kerültek be, mint a yuppie-k, az „x-generáció”, avagy az „autoriter szemléletű munkások”. (Hradil, 1995)

¹ A tanulmány elkészülését a T018287 és a T18342 számú OTKA kutatás támogatta.

Különösen a német szociológiára jellemző, hogy a társadalmi rétegződésre vonatkozó megközelítések sosem kizárólag a foglalkozási helyzetet veszik figyelembe. A társadalmi egyenlőtlenségek az élet legkülönbözőbb területein megnyilvánuló különbségekként jelennek meg. A „túl a renden és az osztályon” gondolata egyfelől a társadalmi egyenlőtlenségek individualizálódására vonatkozó elméletben érhető tetten. Eszerint a modern ipari társadalmakban az individualizmust fokozzák az olyan jellemzők, mint például a nagyfokú társadalmi és földrajzi mobilitás, a jóléti társadalom nyújtotta kiterjedt szociális ellátások, az iskolai képzés meghosszabbodása, a munkaerőpiac dinamizmusa, a csökkenő munkaidő, az ismeretségi és szomszédsági kapcsolatok átalakulása az urbanizáltabb városokban stb. (Beck, 1983) Egy másik központi gondolat, hogy a társadalmi rétegződés hierarchikus – vertikális szerkezetét felváltja egy horizontális differenciálódás. Bolte és Hradil monográfiájukban arra a következtetésre jutnak, hogy a német társadalomban nincsenek már osztályok, rendek, anyagilag meghatározott élethelyzetek, életesélyek, hanem ezek helyét átveszik a milió-specifikus életstílusok, individualizált karrierutak. (Bolte és Hradil, 1984, 359. o.) Ez a szemlélet a legerőteljesebben Hradil további munkásságában figyelhető meg a társadalmi egyenlőtlenségek új formáiról, újfajta differenciáló tényezők figyelembevételéről. (Hradil, 1983; 1987; magyarul: 1995)

A társadalmi szerkezetről szóló német nyelvű irodalom jellemzésére azt lehetne mondani, hogy míg korábban az osztály- és rétegelméletek „elfoglalkozásodása” volt tapasztalható, addig ezt utóbb, a nyolcvanas évek második felében a struktúrakutatás „elkultúrosodása” váltotta fel (Müller és Wegener, 1995: 8. o.), ahol a kulturális struktúraelemzések a társadalmi miliók jellemző konfigurációihoz vezetnek, stílus-típusokhoz, amelyek legfeljebb a képzettség és az életkor alapján különböznek. Ugyanakkor a kulturális alapú, a horizontális differenciálódásokat hangsúlyozó rétegződésmodell megközelítés mellett, az empirikus gyakorlat, mind a szociológia, mind a statisztika terén újra meg újra csak a foglalkozási csoportosításokhoz tért vissza.

A kulturális megközelítés kritikája egyébként is felerősödött a kilencvenes évekre, amikor a – már korábban is „kétharmadosnak” nevezett – német társadalomban ismét „új” egyenlőtlenségek jelentek meg. Jellemző, hogy míg a nyolcvanas években Beck és Hradil rétegződés elméletei egy poszt-indusztriális, jóléti, posztmodern címkékkal ellátott társadalmi környezetben születtek, a tíz évvel későbbi német irodalomban a szegénység és a szociálpolitikai stratégiák megalapozása kap nagyobb hangsúlyt. Ebből a szemszögből nézve a társadalom szerkezete persze megint másként fest; a kutatók olyan (nem foglalkozási) kategóriákat alkalmaznak, mint munkanélküliek, csonka családok, hajléktalanok, fogyatékosok és krónikus betegségben szenvedők, idősek.

A magyar társadalomban a hierarchikus egyenlőtlenségek szerepe a társadalmi differenciálódásban véleményünk szerint nagyobb, mint a némethez hasonló fejlett jóléti társadalmakban. Ennek okai egyfelől a gazdasági fejlettség színvonalában, másfelől az anyagi-jóléti egyenlőtlenségek utóbbi években jellemző növekedésében keresendők. Mégis úgy gondoljuk, hogy a többszemponú, horizontális egyenlőtlenségeket is figyelembe vevő kutatási stratégiák is hasznosak lehetnek.

Írásunkat a rétegződés leírásának egy „kezdeti” szakaszának tekintjük, mert úgy véljük, hogy elemzésünket szükséges a kulturális-életstílus és az egyéb nem hierarchikus jellegű különbségek (pl. státusinkonzisztencia) bemutatása irányában kiterjeszteni a jövőben.

Jövedelem, fogyasztás, megtakarítás: az átalakulás időszakának főbb tendenciái

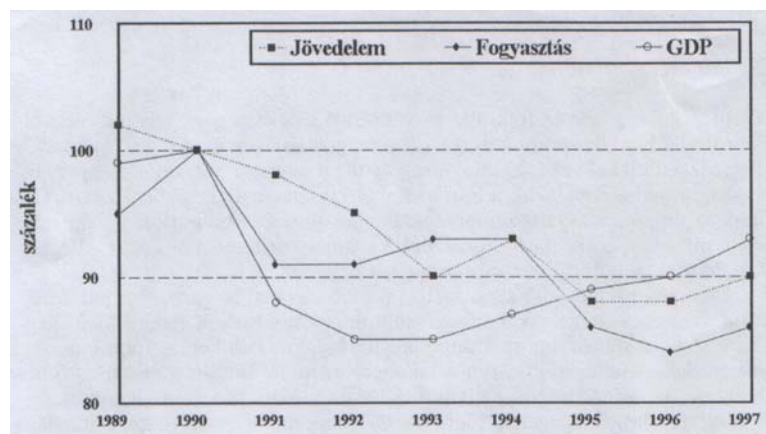
A következőkben részint makrostatisztikai, részint pedig lakossági adatfelvételen nyugvó információk alapján a vizsgált anyagi-jóléti dimenziók változását tekintjük át.

Két alapvető megállapítást kell tennünk: az utóbbi két év kivételével a rendszerváltást követő időszakot az életszínvonal csökkenése jellemezte, ezzel párhuzamosan pedig növekedett a társadalom differenciálódása az anyagi-jóléti dimenziókban. Következésképpen az életszínvonal csökkenése eltérő mértékű volt az egyes társadalmi csoportokban.

A piacgazdaságba való átmenet a nemzetgazdasági jövedelmek jelentős csökkenése mellett kezdődött el, négy év alatt (1989–1993) a GDP 20 százalékkal csökkent, majd csak 1996-ra érte el az 1990-es szint 90 százalékát. Ez nem maradt következmények nélkül a háztartások reáljövedelmét tekintve sem, bár itt a visszaesés kisebb, mintegy 11–12 százalékot tett ki. A fogyasztás visszaesése hasonló mértékű, de gyorsabb volt; míg a jövedelmeknél a csökkenés egyenletes volt 1993-ig, a fogyasztásnál az első két évben következett be a nagyobb visszaesés. 1994-ben – a parlamenti választások évében – az átmenettel járó szigorítások enyhültek, ami átmeneti életszínvonal-emelkedéssel járt együtt, ami a jövedelmek 2–3 százalékos emelkedésében nyilvánult meg. Ezt követte 1995 tavaszán az ún. Bokros-csomag, amely a makrogazdasági egyensúly helyreállítása érdekében jelentősen csökkentette a háztartások életszínvonalát: a jövedelmek hat, a fogyasztás hét százalékkal esett vissza egy év alatt. 1996-ban a jövedelem-visszaesés már megállt, a fogyasztás azonban még mindig – az előző évinél viszont már lényegesen kevésbé – csökkent. (KSH, 1997a; 1997b) A kedvező kamat- és hozamlehetőségek hatására a megtakarítások jelentősen emelkedtek, a lakossági megtakarítások összetételében egyre nagyobb súlyt kaptak az értékpapír-jellegű megtakarítási formák. (MNB, 1997a) Az 1996-ban megindult életszínvonal-emelkedés 1997-re még jelentősebbé és tartóssá vált, amely együtt járt azzal is, hogy növekedett a lakosság biztonságérzete. (1. ábra) Ez abban is megmutatkozott, hogy a jövedelem-felhasználásban a lakosság a megtakarítások helyett a fogyasztásnövekedést részesítette előnyben. A megtakarítások nominálisan emelkedtek, a jövedelemhez viszonyított megtakarítási ráta viszont 1 százalékponttal csökkent. A megtakarítások összetételének változása tovább folytatódott, az év fordulóján a tőzsdei részvények

látványos árfolyam-növekedése a lakosság érdeklődését is felkeltette a kockázatosabb megtakarítási formák iránt.

1. ábra Lakossági jövedelem, fogyasztás és a GDP az 1990-es szint százalékában

Forrás: KSH, 1997a; 1997b.

A vagyonelemek közül a pénzügyi vagyon a viszonylag magas infláció ellenére is felértékelődött, ellenben a lakosság reáleszközökben megtettesülő vagyona – amelynek döntő hányada az ingatlanvagyon – reálértékben jelentősen csökkent. Megjegyzendő azonban, hogy a bérlakások privatizációja révén jelentősen átalakult a tulajdoni összetétel, másrészt a differenciálódás eredményeként nyugat-európai értelemben is színvonalas lakáspiaci szegmens is megjelent.

Az anyagi-jóléti egyenlőtlenségek növekedése természetesen nemcsak a lakosság vagyoni, hanem jövedelmi helyzetében is regisztrálható volt. Ez a folyamat már az 1980-as évek elején megindult – a rendszerváltás a differenciálódás ütemét gyorsította fel. Az 1990-es évek elején az egy főre jutó jövedelem alapján képzett alsó és felső decilis átlagos jövedelmének aránya 6,7 volt, ez napjainkra elérte a 8,0 értéket. (Kolosi, Bedekovics és Szívós, 1998) A jövedelmi egyenlőtlenség változásában több tényező játszik szerepet. A munkaerőpiac, az aktivitási összetétel változása mellett lényeges volt az elmúlt időszakban a szociálpolitika szerepének lassú módosulása, de az egyenlőtlenség változásának dinamikáját leginkább az ún. piaci jövedelmek növekvő differenciálódása határozta meg. A lakossági jövedelmek ezen összetevőjének egyenlőtlenségét jelzi az, hogy az 1992-es 46,6 százalékról öt évvel később 51,6 százalékot ért el a Gini-mutató értéke. (Szívós és Tóth, 1998) Összességében megállapítható, hogy a jövedelmi differenciálódás mutatói Magyarországon európai

összehasonlításban is magasnak számítanak, hasonlóak az egyenlőtlenebb országok közé tartozó Franciaország vagy az Egyesült Királyság értékeihez, de az egyenlőtlenség mértéke nem érte el az Európai Unió déli országainak (Görögország, Portugália) szintjét.

Az elemzés menete

Elemzésünknek három fő szakasza van. Első lépésben négy anyagi-jóléti dimenzió – (1) a jövedelmi helyzet, (2) a megtakarítások nagysága, (3) a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság és (4) a vagyoni helyzet – alapján státuscsoportokba rendezzük a háztartásokat klaszteranalízis segítségével². Célunk az, hogy a vizsgált szempontok alapján *homogén* csoportokat alakítsunk ki, s olyan csoportosítást dolgozzunk ki, amely differenciált képet ad a társadalom alsó és felső státuscsoportjairól egyaránt.

Elemzésünk második szakaszában a főbb társadalmi-gazdasági jellemzők leírásával és a fontosnak ítélt szubkulturális különbségek feltárásával meghatározzuk a státuscsoportok domináns társadalmi miliójét. A főbb társadalmi-gazdasági jellemzők között a lakóhely településtípusát, a háztartásfő nemét, iskolai végzettségét, életkorát, gazdasági-aktivitási státusát, munkahelyének gazdasági ágazatát, foglalkozási csoportját és nemzetközi standard foglalkozási presztízspontszámát vettük figyelembe. A társadalmi milió szubkulturális jellemzői közül olyanokat tartottunk „fontosnak”, melyek meghatározzák a hétköznapi élet rutinját, a társas interakciókat, s általában a világszemlélet központi elemeként tartják őket számon a társadalomlélektani és szociológiai szakirodalomban. Ezek a következők: a vallásosság, az osztályazonosulás, a szubjektív mobilitás, az anomikus tünetek, a lelki jólét, az elégedettség, a tekintélyelvűség és az idegenellenesség.

Végül a tanulmányunk utolsó részében azt tekintjük át, hogy az *egyének* társadalmi erőforrásai miként befolyásolják a háztartások anyagi-jóléti státus pozícióját.

² Az elemzéshez mind a négy alapváltozónkat ötfokúra alakítottuk át. A jövedelmi helyzetet az éves egy főre jutó háztartási jövedelem ötödeként mértük. A megtakarítások nagyságának meghatározásához figyelembe vettük a háztartások összes pénzbeni és értékpapírban tartott megtakarításait. Az elemzéshez használt változón a hiányzó adatokat a háztartások jövedelmi deciliseinek átlagával pótoltuk. Az ilymódon inputált adatokat is tartalmazó változót ötfokú skálává kódoltuk át. Az új változónkon 1-es értéket kaptak azok, akik egyáltalán nem rendelkeztek megtakarításokkal, 5-ös értéket pedig azok, akik 400 ezer Ft feletti tartalékot halmoztak fel. A háztartás vagyoni helyzetét több komponens alapján mértük. A lakóingatlan pénzbeni értékén túl figyelembe vettük azt, hogy van-e a háztartás tulajdonában értékes műtárgy, második lakóingatlan, nyaraló, illetve egynél több személyautó. A mért változókat zéró átlagú 1 szórású ún. standardizált z-score-okká alakítottuk át, s ezzel az eljárással biztosítottuk azt, hogy a ritkább javakat nagyobb súllyal vegyük figyelembe az összesített változón, melyet a z-score-ok összegeként állítottunk elő, majd ez alapján ötödöket alakítottunk ki. A háztartások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságának mérésekor figyelembe vettük azt, hogy van-e a háztartásban (hagyományos vagy automata) mosógép, (színes vagy fekete-fehér) televízió, hűtőgép, fagyasztóláda, varrógép, hifitorony, mikrohullámú sütő, mosogatógép, lakásriasztó, személyi számítógép, videomagnó, vitorlášhajó. Ez esetben is úgy állítottuk elő az összesített változónkat, hogy a fenti változókat előzőleg z-score-okká alakítottuk, majd az összesített változó értékeiből quintiliseket képeztünk.

A háztartások anyagi-jóléti státuscsoportjai

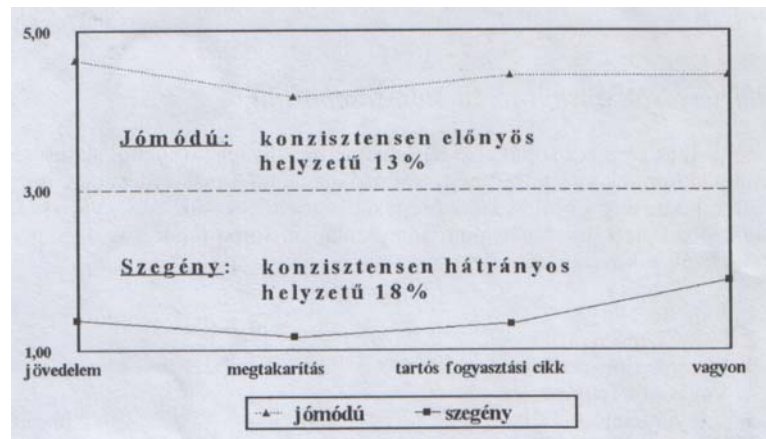
Az empirikus elemzés során első lépésben nyolc anyagi-jövedelmi státuscsoportot alakítottunk ki a jelzett négy változó alapján. (Annak érdekében, hogy a hierarchikus anyagi-jóléti különbségeket is szemléltessük, a négy vizsgált dimenzióban elért összesített pontszámuk alapján sorba rendeztük a csoportokat.) Ezek a következők:

1. Jómódú;
2. Fogyasztás-centrikus;
3. Megtakarítás-centrikus;
4. Vagyonos fogyasztó;
5. Vagyonfelélő;
6. Vagyontalan fogyasztó;
7. Deprivált;
8. Szegény.

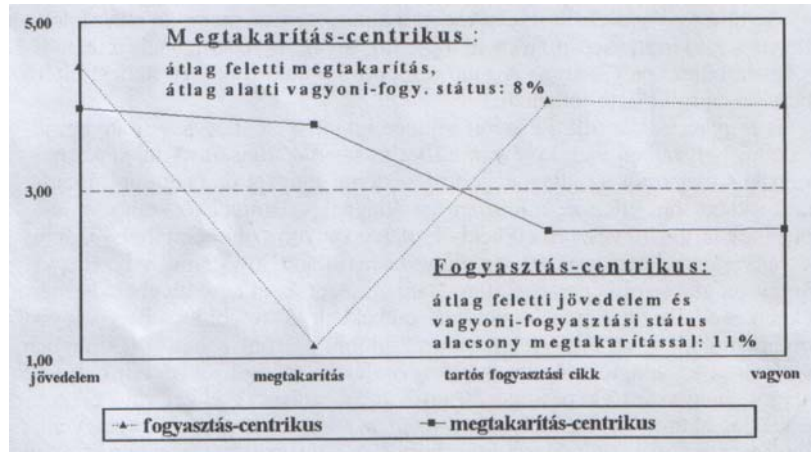
Az első és a nyolcadik státuscsoport a konzisztensen magasán átlag feletti, illetve a konzisztensen mélyen átlag alatti anyagi-jövedelmi helyzetben lévőköt tartalmazza. (2. ábra) A többi csoportra a státusinkonzisztencia eltérő mértéke és mintázata jellemző.

A fogyasztás-centrikus csoport minden tekintetben átlag feletti anyagi-jövedelmi helyzetben van, kivéve a háztartás megtakarításait. A megtakarítás-centrikus csoportot az átlagnál jobb jövedelmi helyzet és magasabb megtakarító képesség jellemzi, miközben az átlagnál valamivel rosszabb az ellátottságuk tartós fogyasztási cikkekből, illetve vagyon szempontjából. (3. ábra) A vagyonos, illetve vagyontalan fogyasztói csoport jövedelmi helyzete, valamint megtakarító képessége átlag alatti, viszont az átlagot meghaladó mértékben rendelkezik tartós fogyasztási cikkekkel. Az előbbi csoport vagyon szempontjából is az átlag felett van, az utóbbi viszont ebben a tekintetben is elmarad az átlagtól. (4. ábra) A vagyonfelélő csoport jövedelmi helyzete átlagos, megtakarító képessége és tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága átlag alatti. Vagyoni helyzete viszont az átlag felett van, akár a vagyonos fogyasztó vagy a jómódú státuscsoporté. A deprivált státuscsoportot majd minden tekintetben az átlag alatti anyagi-jóléti helyzet jellemzi, de jövedelmét tekintve átlagos szinten van, s ez különbözteti meg a szegény státuscsoporttól. (5. sz. ábra)

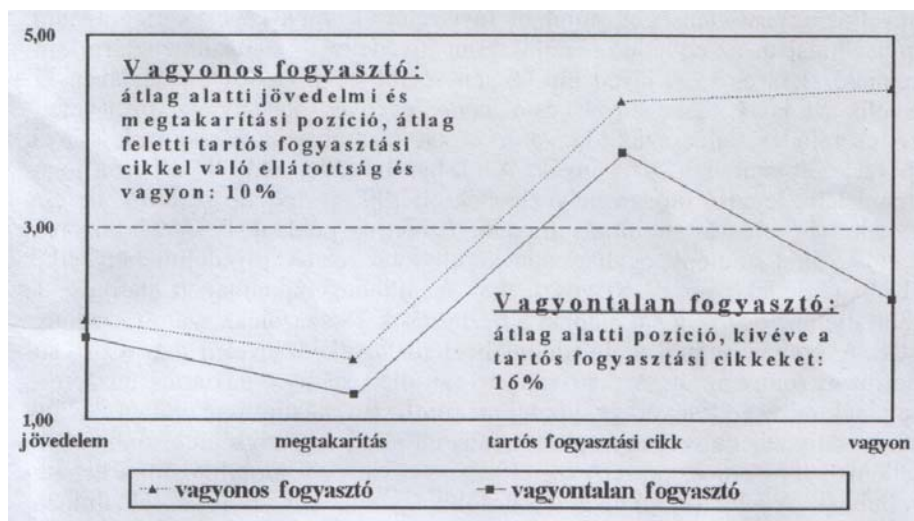
2. ábra A konzisztensen előnyös (jómódú) és a konzisztensen hátrányos (szegény) klaszterek átlagai a vizsgált dimenziókban

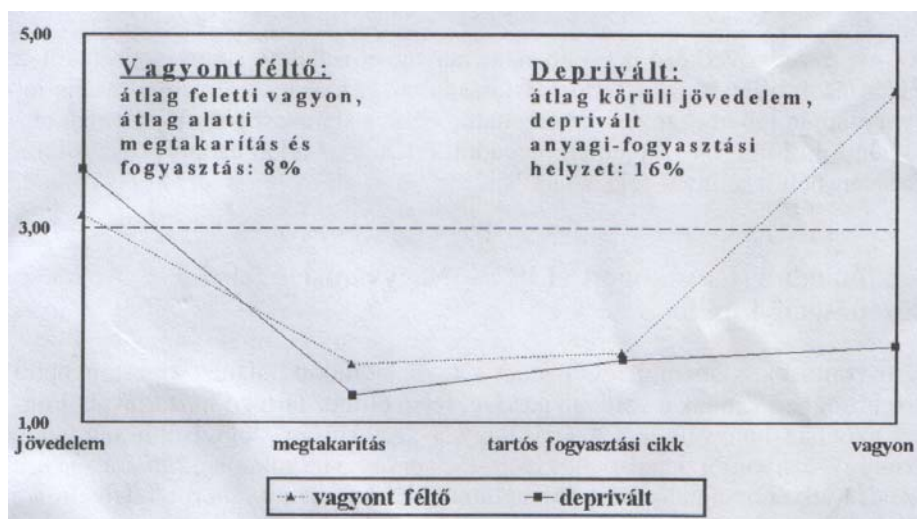
3. ábra A magas jövedelmű, de inkonzisztens klaszterek átlagai a vizsgált dimenziókban

4. ábra Az alacsony jövedelmű, de inkonzisztens klaszterek átlagai a vizsgált dimenziókban

5. ábra Deprivált-inkonzisztens helyzetű klaszterek átlagai a vizsgált dimenziókban

Az anyagi-jóléti státuscsoportok tanulmányozása alapján a magyar társadalom szegmentáltságáról egy olyan képet vázolhatunk fel, melynek segítségével az egyenlőtlenségek stabilabb metszetét vagyunk képesek megragadni, mint általában az egyetlen – rendszerint jövedelmi – státusdimenzióra koncentrált elemzések. A jövedelmi szegénységről szóló elemzések általában kiemelik azt, hogy a „szegények” és a „nem-szegények” kategóriája között intenzív cserélődés zajlik, azaz Magyarországon jelentős azon háztartások aránya, melyek „átmenetileg” szegények. Azok háromötöde, akik 1992-ben a jövedelmi létra legalsó ötödén helyezkedtek el, 1997-re feljebb kerültek, de egy év alatt is jelentős mobilitás figyelhető meg – például 1996–97 között a legalsó ötöd mintegy egyharmada került jobb relatív jövedelmi helyzetbe. (Kolosi, Bedekovics és Szívós, 1998) Az általunk alkalmazott statikus, de több dimenziós vizsgálat alapján a háztartások 18 százaléka számít szegénynek. A szegénységből a jövedelmi pozíció növekedésével a deprivált csoportba vezethet az út. A deprivált anyagi-jóléti státus a háztartás felszereltségének növekedésével vagyontalan komfortos háztartássá válhat, avagy visszasüllyedhet a szegénységbe. Az anyagi-jóléti szegénységre azonban nem jellemző a páternoszterszerű cserélődés: a rövid távú mobilitás útjai behatároltabbak. A jelentősebb megtakarítások vagyonná konvertálása, felhalmozása ugyanis gyakran évtizedekben mérhető folyamat eredményeként alakul ki, s ebben több generáció is részt vállalhat.

A státuscsoportok jellemző társadalmi miliője

Az elemzés következő lépésében az anyagi-jövedelmi státuscsoportokat a háztartások, illetve a *háztartásfők* társadalmi-gazdasági és szubkulturális jegyei alapján jellemezzük, azaz meghatározzuk a státuscsoportok jellemző társadalmi miliójét. (A zárójelben megadott értékek az adott csoport összes háztartáson belüli arányát fejezi ki.)

1. „Jómódú” státuscsoport (13%) – Nagyvárosias felső középosztályi miliő

A háztartások több mint egytizedét kitevő „jómódú” státuscsoporton belül kisebbségben vannak a valóban gazdag, felső elithez tartozó háztartások. Fontos azonban hangsúlyozni azt is, hogy a „gazdagság” legfelsőbb szintjei – szintúgy a nyomor legalsó bugyrai – a survey vizsgálatok számára – és a széles nyilvánosság előtt is – láthatatlanok. Láthatatlanok, mert a felső elithez eleve be sem engedik a kérdezőt, a lelegelettebbekhez pedig nincs hova bemenni.

Ez a csoport a legjobban, a társadalmi átlagot magasan meghaladó anyagi-jövedelmi jellemzőkkel rendelkezik. Az egy főre jutó éves háztartás (1996-os bevallott) jövedelmük valamivel meghaladja az 500 ezer Ft-ot. A jómódú, gazdag háztartások közel kétharmada nagyvárosban, ezen belül majd minden második Budapesten

található. A háztartásfők átlag életkora 46 év, de a 30-40 év közöttiek csoportja is jelentős arányt tesz ki. Legalább érettségije van négyötödüknek, majd minden második közülük diplomás. Sokan dolgoznak alkalmazottként, de az átlagnál majd háromszor többen vannak a vállalkozók. A nem önállóak tipikusan felső-, illetve középzvezetők. Gyakrabban dolgoznak a szolgáltatásban, mint más gazdasági ágazatban. Az átlagnál nagyobb arányban találunk önálló vállalkozót a háztartásfők felmenői között. Átlagos családnagyságban élnek, de valamivel több barátjuk van, mint az átlag. A háztartásfők saját életformájukat középosztályinak tekintik, egy kisebb részük a felső középosztályhoz sorolja magát. Magasan az átlag felett rendelkeznek videomagnóval (háromnegyedük), mikrosütővel, hifiberendezéssel (minden második), személyi számítógéppel (egyharmaduk). Az összes csoport közül a legkevésbé jellemzi őket a szorongás, a stressz, a pszichoszomatikus tünetek előfordulása. Nem jellemző rájuk az anómia, a tekintélyelvű beállítottság, sem az idegenellenesség. Egyhatodik szerint családjuk anyagi helyzete javult, egyötödük szerint a jövőben tovább fog javulni. Több mint egyharmaduk elégedett az életszínvonalával, s ez a mérték az átlagot jelentősen meghaladja.

2. „Fogyasztás-centrikus” státuscsoport (11%) – Városias középosztályi milió

Átlag feletti jövedelmi-anyagi helyzetüket komfortos életkörülmények kialakítására és magas szintű fogyasztásra fordítják. Az egy főre jutó éves háztartás jövedelmük közelíti a 400 ezer Ft-ot. Falusiak átlag alatt találhatók közöttük, egyharmaduk Budapesten él. Főleg 40 és 60 év közöttiek, átlagos életkoruk 46 év. Csak egy kisebb hányaduk nem tanult tovább az általános iskola után, minden másodiknak legalább érettségije, minden ötödiknek diplomája is van. Az átlagot kétszeresen meghaladó mértékben vannak közöttük vállalkozók. Markáns jellemzőjük a vállalkozói családi háttér. Munkahelyük leginkább az ipari ágazatokba tartozik. Átlagos méretű családban élnek, de az átlagnál kicsit több a barátjuk. Közel háromnegyed részük középosztályinak tekinti az életkörülményeit. Az átlag felett, bár a gazdag csoporttól elmaradó mértékben rendelkeznek videomagnóval, mikrosütővel, hifiberendezéssel, illetve személyi számítógéppel. Nem panaszkodnak stresszről, szorongásról, pszichoszomatikus tünetekről, nem jellemzi őket anómia, tekintélyelvűség, idegenellenesség. Jól-létüket azonban az is meghatározza, hogy közel kétharmaduk szerint romlott családjuk anyagi helyzete, s a jövő kilátásait tekintve sem optimistábbak az átlagnál. Ugyanakkor egyharmaduk elégedett az életszínvonalával, s ez az arány a többi csoporthoz képest magasnak mondható.

3. „Megtakarítás-centrikus” státuscsoport (8%) – Jobb-módú nyugdíjas milió

Az átlagnál magasabb jövedelmeiket – az egy főre jutó éves háztartás jövedelem valamivel több mint 300 ezer Ft – elsősorban megtakarítják, kevésbé fogyasztanak. Megtalálhatók az ország valamennyi településtípusán. Átlagos életkoruk 59 év, minden második közülük 60 év feletti, jellemzően nyugdíjasok. Iskolai végzettségük átlagos. A még kereső státusban lévők vagy beosztott értelmiségiek, vagy szakmunkások, s az átlagot meghaladó mértékben dolgoznak az iparban. Az átlagnál kisebb családban élnek és barátaik száma is átlag alatti. Nagyjából fele-fele arányban számítják magukat a munkásosztályba, illetve a középosztályba. Egyedül videomagnóval rendelkeznek átlag felett, a mikrosütő, hifiberendezés, személyi számítógép előfordulása átlag alatti a háztartásaikban. Átlag alatti mértékben jellemző rájuk a stressz, a szorongás, a pszichoszomatikus zavarok vagy az anómia, viszont az átlagnál tekintélyelvűbbek. Fele-fele arányban vannak köztük, akik szerint romlott, illetve akik szerint változatlan családjuk anyagi helyzete. Hasonló arányban számítanak romló vagy változatlan anyagi körülményekre a jövőben. Kevesebb mint harmaduk elégedett az életszínvonalával, de ez még az átlag felett van.

4. „Vagyonos-fogyasztó” (10%) – Alsó középosztályi – munkásosztályi milió

Még ha az átlag alatt keresnek is, – az egy főre jutó éves háztartás jövedelem 200 ezer Ft alatt van –, fogyasztási, vagyoni igényeiket nem adják fel teljesen, bár ez a megtakarítás rovására megy. Nagyjából az átlagnak megfelelő mértékben élnek az ország minden településtípusán. A háztartásfők döntően 30 és 50 év közöttiek, átlagos életkoruk 43 év. Iskolázottságuk közepes, szűk harmaduknak érettségije, majd minden másodikkal szakmunkás-bizonyítványa van. Többségük alkalmazott, leginkább szakmunkásként dolgozik, de az átlagnál kétszer többen vannak közöttük a vállalkozók is. A szolgáltatásban dolgoznak legjellemzőbben. A családméret ebben a csoportban a legnagyobb és itt a legtöbb a barátok száma is. Jellemzően a munkásosztállyal, avagy az alsó középosztállyal azonosulnak. Háztartásaikban az átlag feletti mértékben található videomagnó, mikrosütő, hifiberendezés és személyi számítógép. Az átlag alatt vannak a stressz, a szorongás, a pszichoszomatikus tünetek szempontjából, s átlagosnak mondhatók a tekintélyelvűség és az idegenellenesség tekintetében. Kétharmaduk szerint romlott, egyharmaduk szerint nem változott családjuk anyagi helyzete, s az átlaghoz hasonlóan látják a család jövőbeli anyagi helyzetét is. Életszínvonalukkal szintén az átlagnak megfelelően elégedettek.

5. „Vagyonfelelő” státuscsoport (8%) – Képzetlen nyugdíjas társadalmi milió

Átlagos jövedelemmel rendelkeznek – az egy főre jutó éves háztartás jövedelem 250 ezer Ft körül van –, amiből megtakarítani már nem képesek. Fogyasztásuk alacsony, egzisztenciájuk korábban felhalmozott vagyonukra épül. Minden településtípusban előforduló csoport. Majd minden második háztartásfő 60 év feletti, s ennek megfelelően e státuscsoportban magas – 60 százalék feletti – a nyugdíjasok aránya. Többségük csak az általános iskolát végezte el. A még keresők közül tipikusan az egyéb szellemi foglalkozási kategóriába tartoznak. Az átlagnál kisebb családokban élnek, s barátaik száma is elmarad az átlagtól. Majd felerészben mégis középosztályinak tekintik életvitelüket. Ez abból is adódhat, hogy ebben a csoportban (is) magas (41%) a női háztartásfők aránya, akik valószínűleg elmagányosodott nyugdíjasok. Az osztályazonosulás feltehetően egy korábbi, magasabb szintű anyagi-jóléti háttér alapján alakulhatott ki. Átlagos szinten rendelkeznek videomagnóval és személyi számítógéppel, átlag alatt vannak viszont a mikrosütő és a hifiberendezés tekintetében. E csoport a legtöbb társadalomlélektani mutató alapján nem tér el az átlagtól, kivéve az idegenellenesség kimagasló arányát.

6. „Kis vagyonú – fogyasztó” státuscsoport (16%) – Alsó munkásosztályi milió

Szintén az átlag alatt keresnek, az egy főre jutó éves háztartás jövedelem 200 ezer Ft alatt van. Vagyoni helyzetük is kedvezőtlen, de a tartós fogyasztási cikkekkel háztartásuk az átlagnál jobban felszerelt. E csoport helyzetét tehát meghatározza a depriváció, illetve a szegénységhez közeli helyzet. A tartós fogyasztási cikkek átlag feletti jelenlétének sok esetben (pl. videomagnó) a státus-megjelenítő szerepe igazán hangsúlyos. Inkább kisebb településeken található, Budapesten jellegzetesen alulreprezentált ez a csoport. A háztartásfők a fiatalabb korcsoportokba tartoznak, majd minden második 40 év alatti. Nagyobb létszámú családokban élnek, de barátaik száma átlagos. Felülreprezentáltak közöttük a szakmunkás végzettségűek, de sokan csak az általános iskolát fejezték be. Magas közöttük az alkalmazottak aránya, akik viszont főleg a magánszektorban dolgoznak, az átlagnál többen betanított munkásként. Közel kétharmaduk munkásosztályinak tartja életvitelét. Átlagos mértékben tapasztalható körükben a stressz, a szorongás, a pszichoszomatikus tünetek, de átlag alatti az anómia. Az átlagnál autoriterebb és idegenellenesebb beállítottságúak. A háztartásfők több mint fele arról számolt be, hogy a vizsgálat előtti évben romlott családjuk anyagi helyzete, s majd minden második szerint e tendencia folytatódni fog a jövőben is. Életszínvonalukkal átlagosan elégedettek.

7. „Deprivált” (16%) – Falusias nyugdíjas milió

Átlagos jövedelmi helyzetüket leszámítva, ahol az egy főre jutó éves háztartás jövedelem 250 ezer Ft körüli, minden más anyagi vonatkozásban az átlag alatt vannak. Kétötödük falun lakik. Több mint felük 60 év feletti, átlagos életkoruk 61 év. Háromnegyedük nyugdíjas. Kétharmaduk csak az általános iskolát végezte el. A még keresők főleg az egészségügyben, oktatásban, a kultúra terén dolgoznak. Az átlagnál kétszer több közöttük a betanított munkás. Az összes csoport közül itt a legalacsonyabb a háztartás nagysága és a barátok száma is elmarad az átlagtól. Közel kétharmaduk érzi életvitelét munkásosztályinak. Mélyen az átlag alatt található háztartásaikban videomagnó, mikrosütő, hifiberendezés vagy személyi számítógép. Az átlagot meghaladó mértékben panaszkodnak stresszre, szorongásra, gyakoribbak a pszichoszomatikus tünetek, az anómia. Tekintélyelvűbb beállítottságuk nem kapcsolódik össze a menekültekkel szembeni elutasítóbb attitűddel. Kétharmaduk szerint romlott családjuk anyagi helyzete, majd ennyien számítanak további romlásra. Több mint 80 százalékuk elégedetlen az életszínvonalával.

8. „Szegény” (18%) – Képzetlen, inaktív alsó osztályi milió

Minden anyagi-jóléti vonatkozásban a társadalmi hierarchia alján helyezkednek el. Az egy főre jutó éves háztartás jövedelem 130 ezer Ft körül van. Közülük minden második falun él. E státuscsoport korcsoport szerinti összetétele az átlaghoz hasonló. Közel háromnegyed részük legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezik. Az átlagnál valamivel többen vannak nyugdíjban, s több mint kétszer magasabb közöttük a munkanélküliek aránya. Akik állásban vannak, elsősorban betanított vagy segédmunkások, az átlag kétszerese található a szakképzetlen mezőgazdasági munkás kategóriában is. Az átlagnál nagyobb háztartásban élnek, de barátaik száma átlag alatti. Háromnegyedük a munkásosztályhoz és az alsó osztályhoz számítja magát. Videomagnó, mikrosütő, hifiberendezés, személyi számítógép előfordulása ezekben a háztartásokban mélyen az átlag alatt van. Az átlagot meghaladja körükben a stressz, a szorongás, a pszichoszomatikus tünetek, az anómia. Az átlagnál tekintélyelvűbbek és idegenellenesebbek. Családjuk anyagi helyzete 80 százalékuk szerint romlott, több mint kétharmaduk szerint romlani fog a jövőben is. Majd 90 százalékuk elégedetlen életszínvonalával.

E csoporthoz tartozik a magyarországi cigány háztartások kétharmada (65%). Minden bizonnyal a magyarországi szegénység „kemény magját” zömében a vidéken élő cigány családok alkotják, de a szóban forgó kategórián – a szegény anyagi-jóléti státuscsoporton – belül kisebbségben vannak a kérdezők által cigányként azonosított háztartásfők. Ugyanakkor a szegény csoporton belül a teljes népességhez viszonyított arányukhoz képest többszörösen felülreprezentáltak a cigány családok.

Az anyagi-jóléti státusmegszerzés főbb társadalmi-demográfiai meghatározói

A következő – immár egyéni és nem háztartás szintű – elemzésben arra keresünk választ, hogy a *háztartások anyagi-jóléti pozícióját* hogyan határozzák meg a háztartás *tagjainak* főbb társadalmi-demográfiai karakterisztikumai. Minden egyénről tudjuk, hogy háztartása hol helyezkedik el a jövedelmi, vagyoni, megtakarítási, illetve a háztartások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága szerinti rangsorban. Az anyagi-jóléti különbségeket e négy tényező közös főkomponenseként mérjük³. Annak érdekében, hogy meg tudjuk becsülni azt, hogy a háztartás tagjainak sajátosságai hogyan befolyásolják a család anyagi-jóléti státusát egy lineáris regresszió elemzést végzünk. Az elemzésben a magyarázandó függő változónk a négy jóléti dimenzió közös főkomponensének pontszáma, magyarázó változóként pedig néhány alapvető társadalmi-demográfiai változót választottunk: az életkort, a nemet, a lakóhely településtípusát, az iskolai végzettséget és a gazdasági-aktivitási státust. Az előzőekben láttuk, hogy e magyarázó változók szerinti összetétel szempontjából az anyagi-jövedelmi státuscsoportok között jelentős különbségek vannak. A regresszió elemzés eredményét az 1. táblázat tartalmazza.

Az elemzés fő tanulsága az, hogy az egyének viszonylag kevés számú társadalmi demográfiai jellemzője nagymértékben befolyásolja a háztartás anyagi-jóléti pozícióját. Ha a nem, az életkor, a lakóhely településtípusa, az iskolai végzettség, valamint a foglalkozási pozíció ismeretében tennénk előrejelzést az egyén anyagi-jóléti egyenlőtlenségbeli pozíciójára, akkor az előre jelzett és a tényleges pozíció közötti korreláció 0,6 lenne, ami 32 százalékos találati pontosságot jelent.

Fontos azonban belátni azt, hogy a felsorolt tényezők hatása nem azonos jelentőségű. A férfiak és a nők között például nincs szignifikáns különbség a háztartások tagjainak anyagi-jóléti pozíciójában. Természetesen ez csak az egyéni szintű vizsgálódás esetében tapasztalható, hiszen ismert, hogy azon háztartások jövedelmi helyzete általában kedvezőlenebb, ahol nő tölti be a háztartásfő szerepét. A státuscsoportok közül a „vagyonfelélő” és a „deprivált” csoportokra – tehát a dominánsan nyugdíjas miliókre – jellemző az, hogy a háztartásfők körében a nők felülreprezentáltak.

³ A négy változónak egyetlen olyan főkomponense van, amelynek sajátértéke 1-nél nagyobb, pontosan 2,06. E főkomponens a megfigyelt változóink szórásának 52 százalékát képezi le. Ezen a főkomponensen a négy anyagi-jóléti dimenzió indikátorainak súlya közel azonos nagyságrendű: a jövedelemé 0,74, a vagyoné és a háztartás tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságáé egyaránt 0,72, a megtakarításoké 0,70. Az elemzés során minden megkérdezethez hozzárendeltük az első főkomponensen elért standardizált pontszámát. Értelemszerűen az azonos háztartásokban élők ugyanazt az értéket kapták. E pontszám minimum értéke –1,77, maximuma pedig 2,33.

1. táblázat Az anyagi-jóléti egyenlőtlenséget kifejező faktorpontszám* lineáris regresszió elemzése**

	Standardizálatlan együttható		Standar- dizált együttható	t-érték szint	Szignifi- kancia
	B	Standard hiba	β		
életkor	0,005	0,001	0,086	4,521	0,000
nem	0,007	0,034	0,003	0,196	0,845
<i>településtípus^a</i>					
város	-0,018	0,040	-0,008	-0,451	0,652
megyeszékhely	-0,013	0,054	-0,004	-0,243	0,808
Budapest	0,570	0,047	0,225	11,993	0,000
<i>iskolai végzettség^b</i>					
szakmunkás	0,344	0,047	0,143	7,261	0,000
érettségi	0,764	0,048	0,315	15,876	0,000
felsőfok	1,157	0,063	0,350	18,219	0,000
<i>foglalkozási-aktivitási pozíció^c</i>					
felső vezető	0,776	0,190	0,069	4,081	0,000
középvezető	0,664	0,130	0,088	5,122	0,000
egyéb alkalmazott	0,234	0,039	0,112	5,935	0,000
önálló vállalkozó	0,559	0,089	0,107	6,300	0,000
<i>Konstans</i>	-0,807	0,067		-12,007	0,000
adjusztált R ²	0,321				

* A függő változó a háztartás jövedelmi, vagyoni, megtakarítási és a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága első főkomponensének faktorpontszáma. Ez a pontszám egy 0 átlagú 1 szórású folyamatos változó, amelynek terjedelme -1,77 és +2,33.

** Az elemzést a 17 évesnél idősebbek almintáján végeztük. Súlyozott esetszám, N=2439.

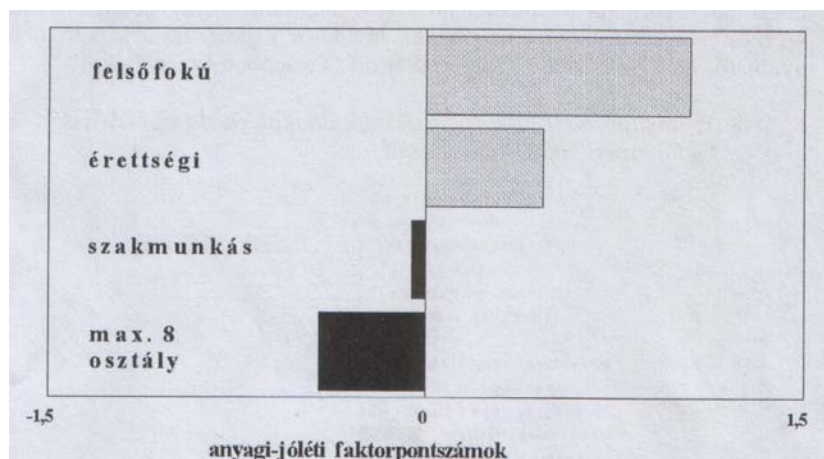
^a A települési egyenlőtlenségeket dichotóm indikátor változókkal mértük, melyeket a lakóhely településtípusa alapján képeztük. Referencia kategória a falvakban élők.

^b Az iskolai végzettséget dichotóm indikátor változókkal mértük. Referencia kategória a legfeljebb nyolc általános iskolai végzettséggel rendelkezők.

^c A foglalkozási-aktivitási pozíciót dichotóm indikátor változókkal mértük. Referencia kategória az inaktív csoportja.

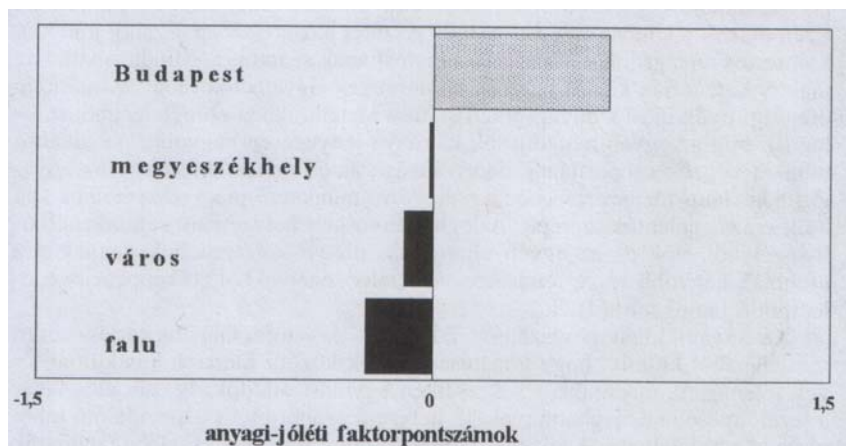
A vizsgált tényezők hatása közül messze a legnagyobb volumenű az iskolai végzettség hatása. Az iskolázottabbak egy főre jutó háztartási jövedelme magasabb, nagyobb a háztartás vagyona, több a megtakarításuk és a háztartás komfortosabban berendezett, mint az iskolázatlan egyéneké. Az iskolai végzettség kitüntetett szerepe már a nyolcvanas években végzett rétegződés és mobilitási vizsgálatokból jól ismert (Róbert, 1991). Önmagában az iskolai végzettségbeli különbségek az anyagi-jóléti egyenlőtlenségek szórásának közel negyedével ($R^2=0,243$) állnak statisztikai kapcsolatban. Ez az arány a településtípus vizsgálatával megragadható területi egyenlőtlenségeknél mindössze 12, a foglalkozási-aktivitási státus esetében 11 százalék.

6. ábra Az átlagos anyagi-jóléti pozíció iskolai végzettség szerint

Figyelemreméltó a regresszióelemzés azon eredménye, hogy a leghátrányosabb anyagi-jóléti pozícióban lévő falusi háztartásokhoz képest a települési egyenlőtlenségek tekintetében igazán lényeges különbség csak a fővárosi és vidéki háztartások között van. Ennek oka minden bizonnyal a lakóingatlanok áraiban keresendőek: ugyanis a fővárosi ingatlanok árai messze meghaladják az országos átlagot.

7. ábra Átlagos anyagi-jóléti pozíció a lakóhely településtípusa szerint

A foglalkozási-aktivitási pozíció szempontjából a munkaerő-piaci aktivitás minden formája jelentősen növeli a magasabb anyagi-jóléti státusmegszerzés esélyét az inaktív helyzetben lévőkhez képest. Ez a kép tovább árnyalható, ha az aktivitási kategóriákat részletesebben vizsgáljuk.

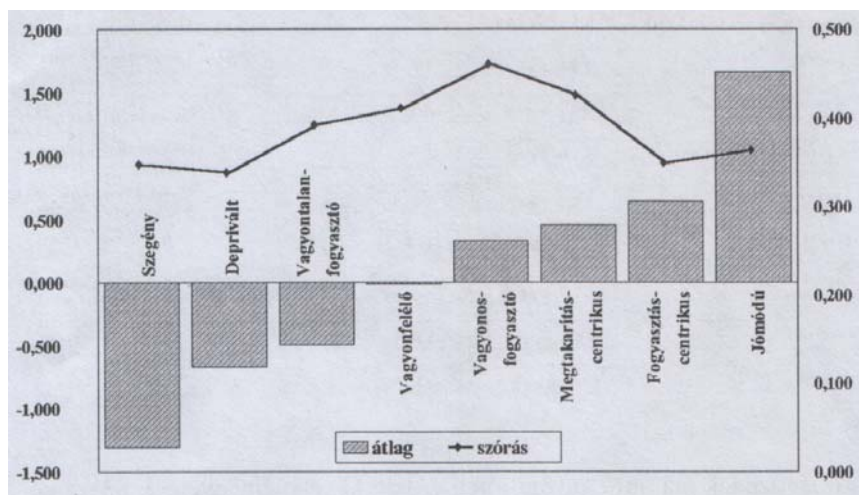
8. ábra Az anyagi-jóléti faktorpontszámok átlagai gazdasági-aktivitási és foglalkozási kategóriák szerint

Általában igaz az, hogy az inaktív személyek alacsonyabb anyagi-jóléti státusú háztartásokban élnek. Ez alól egyetlen kivételt jelent a „tanulók” csoportja, akiknek nagyobb része felsőfokú oktatási intézmények hallgatója. Ezen diákok jelentős része valószínűleg szülei háztartásában él, ahol jómódú, komfortos anyagi-jóléti környezetet biztosítanak számukra. Mindazonáltal az inaktív kategóriák között jelentős különbségek figyelhetők meg. A sajátjogú öregségi nyugdíjasok anyagi-jóléti státusa kismértékben előnytelenebb az átlagnál, míg az egyéb nyugdíjasok hátránya lényegesen nagyobb. Az alkalmi munkát végzők csoportjának depriváltsága arról tanúskodik, hogy az anyagi-jóléti státus megszerzésében a *rendszeres* munkaerő-piaci részvételnek van csak igazán jelentős szerepe. A leghátrányosabb helyzetben a munkanélküli-segélyből élők és az egyéb eltartottak, illetve segélyezettettek vannak. Ez utóbbiak nagyobb része rendszeres szociális segélyekből (főképpen jövedelemplótló támogatásból) él.

Az anyagi jóléti pontszámok átlagának és szórásának háztartás szintű vizsgálatából kiténik, hogy a státuscsoportok közötti hierarchikus különbségek jelentősek, ugyanakkor sok esetben egymást átfedők. Igazán éles határ a legelőnyösebb és leghátrányosabb helyzetű csoportok és a társadalom többi része között található. A közepes helyzetű státuscsoportok esetében található a legnagyobb mértékű átfedések.

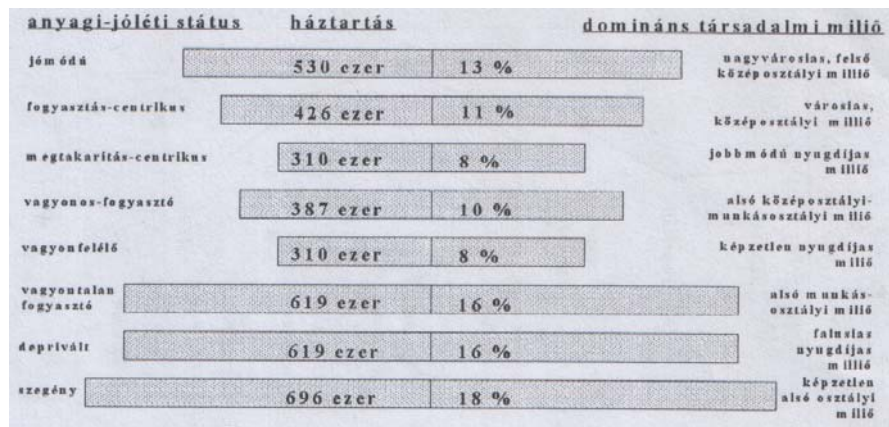
9. ábra Az anyagi-jóléti státuscsoportok átlagos anyagi jóléti faktor-pontszáma

Összefoglalás

Elemzésünk alapján a státuscsoportok arányait tekintve *nem* egy középosztályosodott társadalom képe rajzolódik ki szemünk előtt, és az is kijelenthető, hogy a magyar társadalom középrétegeire nem jellemző a stabil, előnyös anyagi helyzet. A kilencvenes évek második felének magyar társadalmában a széles depriváció közeli csoportok felett karcsú közbülső helyzetű csoportok találhatók, melyek felett relative nagyobb arányú előnyös helyzetű csoportok helyezkednek el. (vö. 10. ábra) Ez a lecsupaszított homokóra forma azonban nem a latin-amerikai társadalmak képlete. Magyarországon az anyagi-jóléti szegénység mélysége és az egyenlőtlenségek nagysága európai léptékkel mérhető.

10. ábra Státuscsoportok és társadalmi miliók: A státuscsoportok aránya a magyarországi háztartások százalékában

Az évtizedek óta tartó anyagi-jóléti erózió következményeinek felszámolása, amely folyamatnak ki kell terjednie egyfelől a szegénység enyhítésére, másfelől pedig a középrétegek megerősítésére – bármilyen közhelyszerű is – csak a tartós gazdasági növekedés révén érhető el. A gazdasági növekedés azonban önmagában nem orvosolhatja egyik problémát sem. Éppen ezért nagy a felelőssége a politikának, melynek mozgástere elsősorban az, hogy eldöntse, elsősorban a szegénység enyhítésére vagy a középrétegek támogatására koncentrál.

IRODALOM

- Angelusz Róbert (szerk.) (1987): A társadalmi rétegződés komponensei. Budapest, Új Mandátum, 418–468. old.
- Beck, Ulrich. (1983): „Jenseits von Stand und Klasse? Soziale Ungleichheit, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer sozialer Formationen und Identitäten.” In: Kreckel, Reinhard (szerk.) *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen, Otto Schwarz und Co. Verlag, Soziale Welt. Sonderband 2. pp. 35–74. (Magyarul ld: In: Angelusz (szerk.) 1987.)
- Bolte, Karl Martin és Stefan Hradil (1984): *Soziale Ungleichheit in der Bundesrepublik Deutschland*. Opladen: Leske, Budrich.
- Hradil, Stefan. (1983): „Die ungleichheit der »Sozialen Lage«, in: Kreckel, Reinhard (szerk.) *Soziale Ungleichheiten*. Sonderband 2 der Soziale Welt. Göttingen, Otto Schwarz und Co. Verlag. pp. 101–118. »Hradil, Stefan. (1987):

- Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Schichten zu Lagen und Milieus.* Opladen, Leske, Budrich.
- Hradil, Stefan (1995): „Régi fogalmak és új struktúrák. Milió-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években.” In: Andorka Rudolf, Stefan Hradil, Jules L. Peschar. *Társadalmi rétegződés.* Budapest: Aula. 347–387. old.
- Kolosi Tamás (1986): „Strukturális csoportok és a reform.” *Valóság* (7. szám): 19–32. old.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom.* Budapest: Gondolat.
- Kolosi Tamás, Bedekovics István és Szívós Péter (1998): „Munkaerőpiac és munkanélküliség, jövedelem és szegénység.” In: Sik Endre és Tóth István György (szerk.). *Zárótanulmány.* Budapest: BKE, TÁRKI.
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH) (1997a): *Magyarország Nemzeti Számlái, 1994–1995.* Budapest: KSH.
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH) (1997b): *Bruttó Hazai Termék, 1996. (Első becslés)* Budapest: KSH.
- Magyar Nemzeti Bank (MNB) (1997a): Éves jelentés 1996. Budapest: MNB.
- Magyar Nemzeti Bank (MNB) (1997b): Havi jelentés 10. Budapest: MNB.
- Róbert Péter (1991): „The role of cultural and material resources in the status attainment process: The case of Hungary.” In: Tóth A. és Gábor L. *Beyond the great transformation. Research Review.* Budapest.
- Szívós Péter, Tóth István György (1998): „A jóléti támogatások és a szegénység Magyarországon, 1992–1997.” *TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok No. 5.*: 3–55. old.